

INTERIM

Vredesprocessen

V E R E N I G I N G R E S P O N D E O

INHOUDSOPGAVE

Inleiding, Jan Kroesen	bl. 2
Een gezond wij-gevoel Egbert Schroten	bl. 4
Zijn wij niet allen vreemdelingen voor elkaar Marlouk Alders	bl. 7
Girard over de oorsprong van onze cultuur. Hans Weigand	bl. 12
Wording van de sociale gestalten volgens Eugen Rosenstock-Huussy Jürgen Müller	bl. 18
De Eindtijd Otto Kroesen	bl. 23
Girard en de Eindtijd Philip van Wijk	bl. 30
Enige Kanttekeningen bij de beteugeling van geweld Wilmy Verhage	bl. 34
Uit het bestuur Egbert Schroten	bl. 37
In Memoriam Feico Houweling Otto Kroesen	bl. 38
Achterpagina	bl. 41

INLEIDING

Geachte lezer, lezeres, vrienden en belangstellenden.

Bij het verschijnen van deze nieuwe Interim is het zo dat de openingszinnen gewijd moeten zijn aan het overlijden van onze oudvoorzitter Feico Houweling. Dankbaarheid en bewondering is er voor zijn inzet voor onze vereniging en voor het bekendmaken en verpreiden van het werk van Eugen Rosenstock. Een 'In Memoriam' vind u van de hand van Otto Kroesen aan het einde van dit blad, zodat hij in dit nummer de eerste en de laatste is.

Deze keer was het in de chronologie van verschijnen zo dat er twee bijeenkomsten van onze vereniging zijn voorafgegaan aan het tot stand komen van deze uitgave.

Allereerst was er een bijeenkomst in Deventer met als titel 'Een gezond wij-gevoel, hoe doen we dat'?

De tweede en laatste bijeenkomst vond plaats in Amsterdam in de Dominicuskerk aldaar. Dit was een gecombineerde bijeenkomst van onze vereniging samen met de Girardkring.

De inhoud van deze Interim overstijgt echter deze twee bijeenkomsten in een bijdrage van Marlouk Alders. Naar aanleiding van en terugkomend op haar publicatie 'Als Hitler valt', schreef Marlouk voor dit nummer een bijdrage met de titel; zijn wij niet allen vreemdelingen van elkaar'? Ze komt daarin terug op de onderwerpen die in onze vereniging aan de orde zijn geweest namelijk 'Inburgeren' en 'Burgerschap'.

De verdere bijdragen van deze Interim zijn geschreven naar aanleiding van de laatste bijeenkomst, gezamenlijk met de Girardkring.

Deze Interim is daarmee een neerslag van een aantal thema's die van belang zijn gevonden in beide verenigingen. Binnen Respondeo hebben wij aandacht besteed aan burgerschap en gehoord hoe dit begrip is terug te vinden in bijvoorbeeld burgerschaps cursussen. Soms op een manier die eerder op de lachspieren werkt (waarom zou je moeten weten welke kleur de koeien in Friesland hebben) dan dat het bijdraagt aan een goede manier van samenleven. Ook hebben we gehoord hoe lastig het is om vanuit een andere cultuur in Nederland een weg naar een nieuw bestaan te vinden. Niemand kan zijn verleden van zich afschudden om zich als een blanco blad, de Nederlandse samenleving eigen te maken. Ook is neergezet welke waarden in Europa vigeren en

hoe ze in de loop van eeuwen werden gevormd. Hoe ervoor is gevochten en hoezeer ze momenteel, ook in Nederland, onder spanning staan. De nog maar kort achter ons liggende tweede wereldoorlog laat zien, dat een harmonische voortgang en ontwikkeling niet bij voorbaat is gegarandeerd. Integendeel; afbraak en teloorgang kan snel gaan in een werelddeel dat zich altijd christelijk heeft genoemd en dat nu 'post-christelijk' heet te zijn.

Hoe om te gaan met afbrokkeling, teloorgang en geweld? Hoe kunnen we ondanks alle ongelijkheden en ongelijktijdigheden 'een gezond wij-gevoel' ontwikkelen?

De laatste bijeenkomst van onze vereniging Respondeo samen met de Girardkring cirkelt eveneens rond deze vragen. Meer bepaald ging het in deze bijeenkomst om de vraag naar de herkomst en tegelijkertijd naar de beteugeling van het geweld. Op een geheel eigen wijze geeft antropoloog en filosoof Girard daarvan een eigenzinnige analyse. Het was/is verrijkend om hierbij stil te staan en samen met een aantal leden van beide verenigingen te zoeken naar overeenkomsten en verschillen die zich rond deze vragen tussen Eugen Rosenstock-Huussy en Girard aandienen. Dat is wat gebeurde in deze laatste gezamenlijke bijeenkomst. Hoofdmoot van de bijeenkomst was wel gelegen in de inleidingen en antwoorden die over en weer gegeven werden.

Als voorlopige afsluiting plaatst Wilmy Verhage reflecterend een weerbarstige kanttekening ten aanzien van de beteugeling van het geweld.

Mogen wij de hoop uitspreken dat dit nummer bijdraagt aan de beheersing van het geweld en toename van begrip, eerbied en barmhartigheid voor elkaar en voor onszelf.

JAN KROESEN

EEN GEZOND WIJ-GEVOEL

EGBERT SCHROTEN

Als inleiding op het gesprek tijdens de najaarsbijeenkomst nemen we van “The origin of speech” de eerste twee hoofdstukken door.

We gebruiken de Nederlandse vertaling “Het wonder van de taal” door Rudolf Kooiman, verschenen in 2003. In de Engelse versie heeft hoofdstuk 1 dezelfde titel als het boekje. Terecht is de titel van hoofdstuk 1 niet vertaald: “The origin of speech”. Een vette, hoorbare, knipoog naar “The origin of species” van Charles Darwin.

Rosenstock heeft dit niet alleen uit commerciële motieven gedaan, de boodschap is ook serieus bedoeld als minstens zo belangrijk voor de ontwikkeling van de menselijke soort. Voor een boekje over taal lijkt dat ook een beetje overdreven: hoe kan filosoferen over taal eenzelfde impact hebben op hoe de mens zichzelf ziet in de schepping?

Toch weet Rosenstock al heel snel een perspectief te schetsen die een welwillende lezer wakker schudt. Ik zeg welwillend, omdat Rosenstock wel met vuur speelt: Een groot deel van ons taalgebruik doet hij af als “niet werkelijk”. Hij vraagt de lezer mee te gaan met het onderscheid tussen taal zoals het “bedoeld” is en taal waar het er niet zo toe doet. Gelukkig nuanceert hij dit snel weer en deelt taalgebruik in een drietraps-systeem, waar ruimte is voor alle taalgebruik. Je moet hem dus wel de ruimte geven. Onze cultuur, en in extreme de houding die ons bij onze scholing aangeleerd is, staat het onbevangen lezen van Rosenstock regelmatig in de weg.

Er is nog een tweede belemmering voor moderne westerse lezers: Wij zijn sterk gericht op ordeningen die niet afhangen van tijd. Met die blik is de kans groot dat je sceptisch blijft. Maar als je het leest als een tijdstudie, waarbij de drietrapp meer nog een ontwikkeling in de tijd is dan een indeling van concrete uitingen, wordt het een stuk gemakkelijker.

Darwin liet zien dat je met een redelijk eenvoudig principe een omvattend beeld kunt schetsen van ons ontstaan, als je loslaat dat de mens altijd al gescheiden is geweest van andere organismen. Rosenstock presenteert ook een uiteenzetting die het gebrek aan aandacht voor ontwikkeling in de tijd blootlegt.

Rosenstock laat zien dat informele taal niet beter is dan formele taal. Je moet dan wel loslaten dat informeel “natuurlijk” is. Hij laat zien dat informele taal, die wij zo idealiseren als beste manier om met elkaar te communiceren, vooral een reactie is op formele taal. Het zet zich

ertegen af, maar kan dat alleen omdat er formele taal is. De verwarring ontstaat vooral omdat de informele taal soms erg lijkt op onontwikkelde taal, kindertaal, dierengeluiden zelfs. Informele taal biedt een forse opening naar de taal die voorafging aan de formele. Rosenstock noemt deze dierlijk of pre-formeel. Informeel is zo beschouwd een mengsel van post-formeel en pre-formeel.

Als je je verdiept in de evolutietheorie, of let op de antwoorden die deskundigen geven op vragen naar waarom van gedrag of anatomie, kom je al gauw tot de conclusie dat het alleen werkt als je terugkijkt. Omdat de mens een staartbeentje heeft, is het aannemelijk dat wij ooit een staart gehad hebben. Als je probeert vooruit te denken gaat het niet, je kunt alle kanten op omdat er naast de drang om voort te planten geen drijvende kracht is die richting geeft. Je moet terugkijken omdat je dan weet waar je redentie op uit moet komen.

Rosenstock zegt daarom dat de psychologie en sociologie op de verkeerde weg zijn als ze de mens willen verklaren door naar het kind te kijken. Hij zegt dat we meer kans van slagen hebben als we het kind verklaren uit de mens. De mens is dan de norm waaraan het kind vergeleken wordt. In de taalanalogie is de formele taal de norm waarop de informele verklaard kan worden. Informele taal reageert op bestaande formaliteiten: opstandig of verzachtend, directer of gevoeliger, spottend of beschermend.

Als de formele taal de norm is, moeten we die ook gebruiken om er zaken goed mee te regelen. Dit wordt duidelijker als je misstanden beschouwt als nog niet goed gevormd, pre-formeel. Ze wachten erop verwoord te worden. We komen zo vanzelf in hoofdstuk 2: de vier ziekten van de taal. Rosenstock schetst hier de taal als medicijn die ons helpt constructief met elkaar om te gaan. De formele taal is hier de kuur, de informele kun je zien als nodig voor onderhoud. Zoals je ook penicilline niet moet blijven slikken. En natuurlijk heeft hij 4 vormen nodig om de werkelijkheid te omspannen: twee voor de ruimte (buiten en binnen), twee voor de tijd (verleden en toekomst). De smaken in ziektes zijn oorlog (veroorzaakt doofheid voor woorden van buiten), crisis of anarchie (sprakeloosheid over innerlijke nood of geen woorden hebben om de ander aan te spreken), revolutie (overschreeuwt de traditie), en decadentie of tirannie (blindheid voor toekomst).

Nu Rosenstock ze benoemt, lijken ze ook behapbaar, begrijpelijk. En daarmee reduceren de ziektes tot menselijke proporties. Taal bestaat omwille van de vrede, de orde, de vertegenwoordiging en het vertrouwen. Nieuwe bedreigingen vallen binnen dit kader en we kunnen daarom ook de juiste woorden gaan zoeken. Deze woorden, de nieuwe taal, moet wel op alle vier fronten standhouden. Er is immers maar een mensheid.

Met deze methode kunnen we het verleden onderzoeken. Zowel verleden van voorgaande generaties als de voorbije jaren. Kunnen we

zo ontdekken hoe onze samenleving een groter wij kan worden? Wat heilzaam is en herhaald of versterkt moet, wat heilloos bleek dat ontkracht moet worden?

ZIJN WIJ NIET ALLEN VREEMDELINGEN VAN ELKAAR?

MARLOUK ALDERS

Op de terugweg van onze laatste bijeenkomst ontsproot aan mij de bovenstaande vraag. Dat kwam door een samenloop van diverse gebeurtenissen waarvan ik onderstaande wil laten weten, op het gevaar af “te” kritisch gevonden te worden:

In de laatste interim, hoofdzakelijk gewijd aan het verschijnen van het boek: “Als Hitler valt”, ontbrak voor mij de samenhang tussen de laatste drie bijeenkomsten. Zwart-Wit gezien: Alsof mijn boekje een mooie interruptie van iets heel anders was, tussen de voortgang van het onderwerp burgerschap in. De thema’s: Hoe word je een Nederlands burger? (2016) En: Een gezond wij-gevoel, hoe doen we dat? (2017), liggen in elkaars verlengde (met de bijbehorende introductietekst bij die thema’s) Zo hoorde ik het tijdens de laatste bijeenkomst ook zeggen. Daar waar ik zelf allerlei verbindingen zag met de inhoud van mijn boekje!

Vooraf de introductie-tekst op de uitnodiging van de laatste bijeenkomst (2017) riep bij mij vragen op. Vóórop de vraag: Kan ik mij in deze benadering vinden? Spreekt de ingang die gegeven wordt mij wel aan? En bij de vragen die gesteld werden in de tekst, vroeg ik mij af: Wordt daar niet allang antwoord op gegeven? Bijvoorbeeld door mensen als Rosenstock en zijn leerlingen in het ontstaan van de Kreisauer Kreis, de Löwenberger Arbeitsgemeinschaft, de CCC en talloze andere initiatieven? Gaan we het wiel opnieuw uitvinden of is dit een poging het wiel onder “het stof” vandaan te halen? De tekst riep de vraag op: Wil ik op deze manier met het onderwerp bezig zijn? Het bracht me even van mijn apopos en ik ga daar nu nader op in:

In de uitnodiging van 7-10-17 met de titel: “Een gezond wij-gevoel, hoe doen we dat?” staat o.a.: *“Wie hem (Baudet) en andere nationalistinnen badinerend afdoet gaat voorbij aan het feit dat ze misschien niet de juiste oplossing aandragen, maar wel een serieus probleem.”*

De volgende gedachten kwamen daarop bij me langs: Welk probleem dragen nationalistinnen precies aan? Is dat werkelijk een probleem en/of waarom wordt dat als probleem gezien? Wil ik me bezighouden met nationalistinnen? Of kunnen we het beter hebben over (hoe kun je omgaan met) nationalisme? Of breder: Hoe kun je omgaan met totalitaire (dwang)organisaties?

Al in de eerste wereldoorlog waren de Kreisauers zich bewust van het gevaar dat school in het nationalisme en ze hadden daar heldere ideeën over:

'De moderne oorlog woelt alle krachten en tegenkrachten zo sterk door elkaar, dat geen enkele partij die zonder ernstige crisis kan doorstaan. Deze crisis kan alleen tot een positief resultaat leiden, als zij als geneesmiddel voor zichzelf sociale hervormingen teweegbrengt. Wanneer wij bij het sluiten van vrede nog winst willen maken, moeten wij zorgen, dat die hervormingen er komen.' Adolf Reichwein (1917)

"Nu al verwacht het waanidee van het nationaal-socialisme de jeugd en vindt ook al sympathie bij de burgers, die in hun vertwijfeling beginnen te spelen met de gedachte, dat het hun redding kan zijn." Hans Lukaschek (1931)

Tussen de politieke partijen heerste toen een totaal gebrek aan steun en samenwerking. Hun onverzoenlijkheid en onverdraagzaamheid had grote gevolgen. De Kreisauers vonden dat een dergelijke strijd en zulke onwrikbare tegenstellingen nooit meer zo'n beslissende betekenis (het ontstaan van de 2^e wereldoorlog!) mocht hebben. Ze zagen de noodzaak van samenwerking en wederzijds respect. In de grondbeginselen voor een nieuwe ordening (1943) werd o.a. het volgende vastgelegd:

"De bijzondere verantwoording en trouw, die ieder individu ten opzichte van zijn nationale oorsprong, zijn taal, zijn geestelijke en historische traditie zijn volk is verschuldigd, moet worden geëerbiedigd en beschermd. Ze mogen echter niet voor politieke machtsconcentratie, verachting, vervolging of onderdrukking van minderheden misbruikt worden. De vrije en vreedzame ontplooiing van de nationale cultuur is niet langer te vereenzelvigen met het bestendigen van de soevereiniteit van een absoluut op zichzelf staande staat."

Ik begrijp die gedachte als volgt: Eenieder dient tot zijn recht te komen. NIET DOOR HET NATIONALISME TE BESTRIJDEN, MAAR DOOR DE OORZAAK WEG TE NEMEN WAARDOOR NATIONALISME ONTSTAAT!

In de uitnodiging 8 oktober 2016: "Hoe word je een Nederlands burger?" staat o.a.:

"Rosenstock-Huussy wond zich op over een professor die burgerschap definieerde als "het hebben van een betaalde baan". De werkelijke burger is diegene die de stad opbouwt als die in puin ligt. Daarin zit de gedachte aan het doen van een extra stap, vrijwilligheid, opoffering. Niet alleen een zakelijke transactie. Ook geen geboorterecht."

Is dat werkelijke burgerschap niet precies waar de Kreisauers zich ook mee bezig hielden en gehoor aangaven?

In dezelfde uitnodiging staat ook het volgende citaat: *“Er is ook zoiets als een burgerlijke samenleving, een publieke ruimte, civilititeit, met een aantal specifieke waarden en codes, en daar heeft Nederland een eigen versie van. Maar moeten de Nederlandse inwoners daar niet even hard in inburgeren als de binnenkomers?”*

Staat daar nou: Moeten Nederlanders Nederlandser worden? Of wordt er iets anders bedoeld? In elk geval is het een vraag die ik graag ruimer en ook praktischer zou willen bezien, zowel op microniveau als internationaal, door er diverse versies, ook van andere landen, aan toe te voegen! Is het een probleem van deze tijd, van ons land of is het universeler en van alle tijden?

Ook de Kreisauers stelden zich de vraag: Hoe een nationaalsocialist weer een democratische burger kon worden. In Polen vroeg men zich af: Hoe ontstaat uit een Sovjetmens een democraat? De groep Roemenen die naar Kreisau kwamen, waren zo onderdrukt geweest dat ze niet geleerd hadden zelf na te denken, ze waren stuurloos en hadden geen idee wat ze moesten doen. Ze kende geen democratie. Toen ik mijn buurman vroeg hoe hij een snoeibuurt van onze gezamenlijke heg zag, was hij er verlegen mee, dat hij ook een lepel in de pap mocht hebben. Dat was hij niet gewend. Vroeger thuis hadden wij een stoef, voor mij een normaal woord. Maar, wie begrijpt hier waarover ik het heb?¹

In plaats van antwoord op de vraag *“Maar moeten de Nederlandse inwoners daar niet even hard in inburgeren als de binnenkomers*, heb ik een wedervraag: Zijn we daar niet allang hard mee bezig? We hebben geen keus! We zitten midden in dat proces! We zijn al samen op weg ook al realiseren we ons dat niet altijd en gaat het lang niet altijd op de beste manier. Wat mij terugbrengt naar het thema: Een gezond wij-gevoel, hoe doen we dat?

Iedereen is opgegroeid met verschillende (en overeenkomstige) gebruiken, zeden, normen, waarden. Maar daarmee is nog niet gezegd dat ze goed of slecht zijn en/of dat anderen die (net) zo kennen of begrijpen. Wat voor de ene vanzelfsprekend is, hoeft voor de ander nog niet zo te zijn. Misschien had Maxima gelijk toen ze zei: *“De Nederlandse identiteit bestaat niet.”*? Want bij elke buur, elke familie, elke stad, elk land, elk werelddeel kan het anders zijn.

Als je nooit bepaalde vrijheden hebt gekend, dan heb je ook niet geleerd hoe je daarmee om kan gaan. Als je geen *“gereedschap”* hebt gekregen, kun je ook niet goed aan de slag.

¹ Een stoef is een flessenopener. Bij het openen van een fles, hoor je een geluid dat op ‘stttoef’ lijkt.

Als je alleen armoede kent, focus je op: Hoe moet ik overleven? Als je geen idee hebt wat armoede is, kun je ook geen goede voorstelling maken van wat dit werkelijk betekent.

Bij menig mens is sprake van een verwoesting (geestelijk en/of materieel) die eerst moet kunnen helen voordat je toekomt aan wat menswaardigheid, rechtvaardigheid en samenwerken is.

In sommige culturen zit "samen delen" ingebakken, daar waar andere mensen steeds tekort (denken te) komen of alleen van zichzelf uit hebben leren gaan.

Als je nooit kennis hebt gemaakt met andere zeden, gebruiken, normen, waarden, etc. is het moeilijk je zomaar daaraan aan te passen. Je moet ze eerst leren begrijpen en op waarde kunnen schatten voor je dat kunt doen.

Een mooi praktijkvoorbeeld daarvan uit een opvang voor statushouders:

Er had brand gewoed in de gezamenlijke keuken omdat er een theedoek op de kookplaat was blijven liggen. Het was er ook een behoorlijke rommel want niemand voelde zich verantwoordelijk voor het opruimen.

In de gesprekken m.b.t. hoe zoiets (brand) voortaan zou kunnen worden voorkomen werd in eerste instantie naar elkaar gewezen: Was degene schuldig die de kookplaat aan had laten staan of degene die de theedoek erop had neergelegd? (Waarom ging het hier als vanzelfsprekend over schuld? Wordt de ander als vijand gezien? Of...?)

En: Opruimen? Je kon toch niet zomaar aan de spullen van een ander zitten?! Dat was een onvoorstelbaar idee! En: Hoorde degene die hier "de baas" was, daar niet voor te zorgen?

In eerste instantie kwam hier geen oplossing uit voort. Dat gebeurde pas toen de keuken op slot ging. Hij zou weer opengaan, als er door de bewoners gezamenlijk verantwoordelijkheid zou worden genomen. Aan de bewoners werd gevraagd samen tot overeenstemming te komen wat betreft de juiste oplossing. Ze konden dan een voorstel indienen opdat de keuken weer open kon. En zo geschiedde...

In de uitnodiging 7 oktober 2017: "Een gezond wij-gevoel, hoe doen we dat?" staat o.a.:

"Volgens Rosenstock-Huessy worden gemeenschappen gesticht doordat ze beantwoorden aan een appèl dat hoorbaar wordt, een nood, een probleem, een imperatief. Door samen te werken aan een oplossing ontstaat saamhorigheid: door gehoor te geven aan de imperatief."

Zoals bij de opvang voor statushouders gebeurde. Zoals ook de Kreisauers dat deden!

In deze tijd van hollen en vliegen, kan het allemaal niet snel genoeg gaan. De praktijk wijst uit dat het langzaam gaat, stapje voor stapje! Inburgeren en verandering vragen veel verdraagzaamheid, opoffering, moed en geduld van alle kanten. Het boekje "Als Hitler valt" geeft vingerwijzingen daartoe! Respondeo etsi mutabor!

Marlouk Alders

P.S:

Wie een goed idee heeft hoe we aandacht voor dit boekje kunnen vragen, mag zich melden! Hulp bij de verspreiding juichen we toe! Dat kan ook heel eenvoudig b.v. door het cadeau te geven.

GIRARD OVER DE OORSPRONG VAN DE CULTUUR

HANS WEIGAND

Sinds jaren ben ik vertrouwd met het denken van René Girard. Het afgelopen jaar heb ik mij voor het eerst serieus verdiept in de opvattingen van Eugen Rosenstock-Huussy. Volgens Cristaudo zijn er grote overeenkomsten tussen deze twee denkers, met name over wat zij schrijven over het onschuldige slachtoffer en de ontwikkeling van de menselijke cultuur. Er wordt vaak vanuit gegaan dat onze cultuur – en de menselijke taal – in een langzaam evolutionair proces is ontstaan. Girard hoort bij degenen die spreken van een discontinuïteit. Kort gezegd komt het erop neer dat de oorsprong van de cultuur bij Girard gelegen is in wat hij de funderende moord noemt. Het gaat daarin dan niet om maar één historisch feit, maar om een aantal gebeurtenissen waarin de oorsprong van de cultuur ligt opgesloten. En dat niet direct open en bloot, maar vooral ook op een verholde manier. Die verhulling komt tot uitdrukking in verhalen en mythen, waardoor de verschrikking van het geweld en de bezwering daarvan door de moord wordt verdoezeld en ontkend. Het slachtoffer van die moord is in termen van Girard, de zondebok. Om dat motief verder te verhelderen komen in deze inleiding vier punten aan de orde.

1. Het menselijk geweld
2. De funderende moord
3. De uitwaaiering van die gebeurtenis in de cultuur c.q. culturen.
4. De plaats van de Bijbelse geschriften.

Het menselijk geweld

*De toutes les menaces qui pèsent sur nous, la plus redoutable, nous le savons,
la seule réelle, c'est nous-mêmes (René Girard)*

Als Girard zich op een gegeven moment in zijn werk richt op de oorsprong van de cultuur, dan doet hij dat vanuit de cultuurproducten; verhalen, mythen, rituelen. Vooral het mythologische heeft zijn aandacht en wel vanwege de fascinatie daarin met geweld. In de offerrituelen wordt het geweld voortgezet en tegelijkertijd beteugeld en verhuld. De rituelen zijn te zien als gewelddoefening om een nog groter geweld te voorkomen – dat is de paradox van het offer. Welk

geweld? Van de natuur, van de donderende bliksem of roofdieren? Het meest desastreuze geweld dat gehele samenlevingen kan vernietigen is echter het geweld van de mens zelf. Daarom trachten alle culturen het geweld in de greep te krijgen om het onschadelijk te maken.

Onderling geweld vind je natuurlijk ook in de dierenwereld, maar de gevolgen daarvan blijven doorgaans beperkt. Conflicten eindigen wanneer een van de partijen de overhand krijgt en de ander opgeeft. Waarom kunnen conflicten tussen mensen zo uit de hand lopen? Hiervoor moeten we de rol zien van wat Girard de mimetische begeerte noemt. Mensen worden niet alleen bepaald door instincten, maar kijken voor hun keuzes ook naar hun buurman. Ook dieren zijn mimetisch (naäpen), maar zoals Aristoteles al zei, mensen zijn mimetischer dan dieren. Wij mensen zijn afhankelijk van elkaar, vergelijken onszelf met anderen en komen daarom op hetzelfde object uit. Daarom is de mimese niet alleen empathie, verbondenheid en andere zaken die het menselijk samenleven op een hoger niveau tillen, maar is ze ook inherent conflictueus. In de ontwikkeling van zo'n mimetisch conflict blijkt dat het object vaak van ondergeschikt belang wordt en dat het uiteindelijk gaat om het winnen van het conflict zelf. In hun wederzijdse streven gaan de participanten steeds meer op elkaar lijken. Twee misverstanden rond de mimetische begeerte moeten hier worden genoemd. Het ene is dat het bij mimese slechts gaat om imitatie. Mensen imiteren, soms als grap, soms om te leren, maar over het algemeen is de rol hiervan beperkt. Imiteren kan zelfs als iets inferieus worden gezien, iets wat je zeker niet moet doen als zelfstandig persoon. Bij mimetische begeerte gaat het echter niet om het expliciet nadoen maar om hoe onze preferenties worden beïnvloed van buitenaf. Het tweede misverstand is dat mimetische begeerte gericht is op het *hebben*. Het willen hebben is de zichtbare kant, maar ten diepste gaat het om het *zijn* van de ander, het model willen zijn (vgl. de titel van Roel Kaptein's boek over de mimese, *Op zoek naar zijn*). Hoewel het een belangrijk *trouvaille* van Girard was om mimese te betrekken op de begeerte (zijn eerste boek, *De romantische leugen en de romaneske waarheid* gaat hierover), zou je mimese ook breder kunnen opvatten als openheid. Deze openheid naar de buitenwereld is een van de opvallendste eigenschappen van kleine kinderen en begint al in de baarmoeder. De neuropsychologische bevindingen omtrent de spiegelneuronen in de jaren '90 zijn in dit opzicht heel interessant. Je kunt spiegelneuronen en mimetische begeerte niet een op een identificeren, maar je kunt wel zeggen dat het een de "hardware" levert voor het ander. Het is denk deze openheid die door Rosenstock-Huussy onder woorden wordt gebracht in het primate dat hij geeft aan het "jij". Voordat ik een "ik" word, word ik als een "jij" aangesproken. En, zou ik daaraan willen toevoegen, vanuit de aldus

gevormde intersubjectieve relatie ontstaat er ook openheid naar de wereld, een mimetische gerichtheid op derden (hij, zij, het).

De funderende moord

"Girard uses mimétisme here, for which English has no equivalent.

In his usage it refers to imitation of others' desires and a complex of rivalries that spread rapidly and increase to the point that scandals begin to accumulate.

This is an unconscious process that leads to the "war of all against all" if it were not for a mechanism, an unconscious operation, that avoids chaos by the unanimous resort to expelling or lynching a victim. In subsequent chapters I often translate mimétisme as "violent contagion." (translator's introduction of "I See Satan Fall Like Lightning").

Door de mimetische begeerte is onderling geweld een van de grootste bedreigingen van de mensheid. Daarenboven (niet los hiervan natuurlijk) is geweld ook nog eens bijzonder infectueus. Iedereen kent de beelden wel van de saloongevechten in het filmgenre van de westerns. Waar twee mannen een conflict hebben en met elkaar op de vuist gaan blijkt na korte tijd het gehele gezelschap dat in de saloon aanwezig is eveneens deel te nemen aan het gevecht, elk met z'n eigen tegenstander. In zo'n saloongevecht kan de afloop zijn dat iedereen dood, dan wel ernstig gewond ter aarde ligt. Een tweede afloop kan zijn dat de agressie zich uiteindelijk richt op één bepaalde persoon, die schuldig gehouden wordt voor het ontstaan van het conflict. De keuze voor die persoon is tamelijk willekeurig. Is dit proces eenmaal op gang dan versterkt dit zichzelf (mimese!). Het slachtoffer waar de algemene woede zich op richt wordt in zo'n scenario, door een woedende meute gelyncht. Een mildere vorm daarvan is de verbanning of, zo zou je het ook kunnen noemen, de uitdrijving. Het tumult is ten einde, we voelen ons weer één, de rust keert weer.

Met deze laatste afloop doet zich iets merkwaardigs voor. De rust die optreedt bevestigt nog eens de schuld van de zondebok (zie je wel, nu hij weg is gaat het weer goed) . Anderzijds blijkt zijn dood te leiden tot rust, eenheid en herstel van de morele orde (afwijzing van het geweld en alles wat daarmee te maken heeft). De zondebok is oorzaak en weldaad, demon en heiland, cultuurvernietiger en cultuurstichter. De rust die aanwezig is in 'wij' die hem uitdreven leidt tot een groepsbewustzijn. Een wij, niet slechts een optelsom van individuen, maar van mensen die met elkaar iets gemeenschappelijks delen. De vrede die volgt op de moord noemt Girard een sacrificiële vrede. Op deze manier doet zich het paradoxale gegeven voor dat het geweld aan de oorsprong c.q. aan de basis ligt van de gemeenschap, van de cultuur

die in die gemeenschap is ontwikkeld. En daarin is een bijzondere status weggelegd voor het slachtoffer. Een paradox die je bij de oude goden van allerlei culturen tegenkomt. De goden komen nooit alleen, schrijft Rosenstock-Huussy ergens. Steeds gaat het om heil of onheil, voor voren tegespoed, vruchtbaarheid en onvruchtbaarheid. In dit sacrificiële geweld is bij Girard tevens de oorsprong van de taal gelegen. De oudste tekens van de mensheid zijn te vinden op grafstenen. Met de funderende uitdrijving is de betekenisgeving ontstaan. En uit dit gebeuren stammen de verhalen en de mythen van de stammen en de rijken.

De uitwaaiering van die gebeurtenis in de cultuur c.q. culturen.

Every morning and every evening, the householder offers the agnihotra [fire keeping], which is a repetition of the original sacrifice that created the universe as well as reestablishment of the link between gods and humans (Brian Collins, Fire in Hinduism and Buddhism)

Les institutions culturelles doivent toutes s'interpréter comme des transformations du sacrifice, au terme d'une évolution qui les spécialise peu à peu dans les domaines d'activité les plus ceinturés de sacrifices, car les plus susceptibles d'engendrer des conflits, le mariage, l'initiation, la nourriture, l'éducation, le pouvoir politique, etc. (René Girard).

Verhalen en mythen, zoals die van Zeus en Kronos, dragen de herinnering in zich van de verschrikking van het geweld en de daaropvolgende moord. Deze herinnering is echter niet expliciet, maar verborgen aanwezig. Het geweld dat constitutief was/is voor de samenleving speelt een verborgen rol. Verborgен geweld! Daar komt ook de titel van het hoofdwerk van Girard vandaan: *Wat vanaf het begin der tijden verborgen was...* Wel, wat vanaf het begin der tijden verborgen was, wordt door ons ook verborgen gehouden. In alle culturen is dat het geval in rituelen en offers. In het Hindoeïsme is een van de fundamenteelste offerrituelen het vuuroffer. Daarbij worden offergaven in het vuur geworpen om overgebracht te worden naar de goden. Een girardiaanse analyse hiervan brengt de motieven die zojuist hiervoor beschreven zijn aan het licht. De onrust (van de offeraar), de moord (in het vuur geworpen), de loutering en de rust (tevreden goden). Rituelen dragen nog de herinnering aan de oorspronkelijke moord en herhalen deze met het doel de vrede in stand te houden. De schuld van het geweld vindt genoegdoening en de voortgang van het geweld wordt ingeperkt. Het proces van wraak en weerwraak wordt geremd. Deze effecten worden

door Girard benoemd als de economie van het geweld (Le miracle du sacrifice, c'est la formidable « économie » de violence qu'il réalise. Il polarise contre une seule victime toute la violence qui, un instant plus tôt, menaçait la communauté entière). Het offer is uitgewaaierd in vele vormen die een bepaald aspect benadrukken: zondoffer, reukoffer, vredeoffer/maaltijd, enz., en gelieerd aan instituties die het meeste risico vormen (vgl. citaat hierboven). Het offerritueel is zelf ook weer de basis van allerlei andere culturele vormen, zoals de gemeenschappelijke maaltijd, muziek, feest, sport, maar wellicht ook van abstracties als tijd en causaliteit.

De plaats van de Bijbelse geschriften.

De zich in werkelijkheid afspelende cyclus van geweld, maatschappelijke onrust, de moord en de daarop intredende vrede, zijn moeiteloos te herkennen voor wie de hoofdlijnen van het schema eenmaal weet. Alle mensenoffers en dierenoffers herhalen dit en bevestigen het en zijn bedoeld om het mimetische geweld te beteugelen in de ordelijke gereguleerde samenleving. In die lijn treffen we in de Bijbel (Jesaja) ook de figuur van de Lijdende Knecht des Heren aan die in het NT wordt toegepast op Jezus Christus. Dit is het eerste offer waarin van het slachtoffer dat wordt uitgedreven en vermoord, gezegd wordt dat Hij onschuldig is. De schuldigen aan die moord, dat zijn wij zelf. Tot bij Nietzsche is daarvan de echo terug te vinden. 'Wie hebben Hem (God) vermoord. Wij, wij hebben het gedaan.' Dat is wat de Bijbel en daarin in het bijzonder de Evangeliën, duidelijk maakt. Als zodanig is de Bijbel een boek van de ondermijning van het fundamentele geweld. En daarmee ook van de desacralisering van de geldende verhoudingen. We hebben nog steeds het probleem op te lossen hoe te leven met het geweld zonder slachtoffers. We kunnen natuurlijk nog wel slachtoffers maken, maar sinds de lijdende Knecht des Heren niet meer met een goed geweten. Hier is een duidelijke link naar de zienswijze van Eugen Rosenstock-Huussy te leggen. Deze laatste wijst erop dat de geschiedenis voortgang maakt. Deze voortgang heeft te maken het spreken, in het bijzonder het spreken in of antwoord geven op crisissituaties. Het spreken van Jezus als slachtoffer is zo'n spreken dat de oude cultuurvormen (stammen, wereldrijken, de poëzie en de profetie) afsluit door ze laten samenvloeien in een nieuwe cultuurvorm.

Door de taal worden mensen veranderd, zegt Rosenstock-Huussy. Als Girardiaan kan ik het daarmee eens zijn, en ik zie die verandering dan op drie niveaus. Allereerst vindt de mimetische beïnvloeding niet alleen door lichaamstaal maar ook door gesproken taal plaats. Vervolgens: door de symbolische taal als bemiddelaar – een relatie creërend maar

ook afstand - ontvangt de mens een betrekkelijke zelfstandigheid en in principe een mogelijkheid tot reflectie en tot niet meer horig te zijn aan 'verborgen' mechanismen.

WORDING VAN DE SOCIALE GESTALTEN VOLGENS EUGEN ROSENSTOCK-HUESSY

ANTWOORD AAN HANS WEIGAND

JÜRGEN MÜLLER

Intro

De vraag naar de oorsprong van het geweld is niet met een kort antwoord af te doen. Bij de beantwoording ervan verwijst Eugen Rosenstock-Huessy naar vier 'oudheden'. Het interessante bij zijn beantwoording ervan is de centrale positie van de persoon van Jezus. Daarin stemt hij duidelijk overeen met René Girard. Bij Girard is het mimetische mechanisme en de rol van de zondebok, waarvan aan Jezus duidelijk wordt dat hij onschuldig is, aanleiding voor een verdere uitwerking ervan in psychologie en sociologie.

Het perspectief van Rosenstock-Huessy is vooral historisch en sociologisch. Hij heeft uitgebreide studies naar oude culturen gedaan. Hij stelt dat erfenissen van deze culturen ook in de toekomst aanwezig zullen zijn, wel soms getransformeerd en in nieuwe samenstelling. De vraag die voor Rosenstock-Huessy hoogste urgentie heeft is deze: Hoe kunnen mensen met de vele achtergronden die hen eigen zijn, met elkaar in vrede leven. Aanleiding voor de vraag is zijn ervaring in de eerste wereldoorlog geweest.

De resultaten van zijn studies naar oude culturen bundelt hij in vier oermanieren van samenleven die mensen hebben ontdekt. Deze vier sociale typen zijn: de stam, de (astrologische) rijken, de samenleving van Israël en als laatste Griekenland (Hellas). Elk voor zich is exclusief ten aanzien van de andere. Ze staan op gespannen voet met elkaar en zijn tegelijkertijd ook stappen in de ontwikkeling van geweldsbeheersing. Een kernkwestie is de manier waarop zij in staat waren om intern vrede te houden.

De stam

Dit is de eerste vorm die ERH onderscheidt. In deze samenlevingsvorm is de strijd tussen de geslachten, tussen mannen en vrouwen, beslecht en tot een oplossing gekomen. Deze oplossing bestaat in het huwelijk met het incesttaboe als *conditio sine qua non* tot op de dag van vandaag.

Het staat voor een rangschikking in familiale verbanden, waar in de namen van de voorvaders worden doorgegeven. Het verenigende element in de stam is de naam. In de naam van de helden die met hun leven hebben ingestaan voor de stam wordt het leven van de helden en voorvaderen voortgezet. Dat wordt ook van de zonen gevraagd. Hen wordt ingeprent dat zij krijgers zijn en dat hun behoren tot de stam ook van hen het nodige zal vragen. Zij moeten met hun leven instaan voor de veiligheid van de stam en de manier van leven die daarin tot gelding kwam. Buiten de stam is/was geen leven mogelijk. Andere stammen waren geen mensen, maar vijanden. Die inprenting is terug te vinden in de aangebrachte tatoeages- de eerste vorm van schrift - die voor ieder duidelijk maken tot welke groep hij of zij behoort. Tijdens bijeenkomsten van de stam wordt zo het verleden (de voorvaderen) gerepresenteerd in de maskers van de sjamanen en op totempalen, vanwaar zij ons met opengesperde ogen aankijken, om te zien of hun kinderen nog hun goede wegen volgen.

De Rijken

De ordening in de rijken, waarvan Egypte wel de zuiverste variant is geweest, is niet meer de familie, maar de hemel. De oriëntatie op de ordening van het uitspannel boven ons. 'Zoon des hemels' heette de Chinese Keizer dan ook. 'Zoon van Ra', de Egyptische Farao. Waar het water voor de stammen vaak de dood betekende en schier onoverkomelijke barrières vormde en de constante dreiging van overstromingen met zich bracht, was het nooit een plaats voor permanente vestiging. De Rijken hielden echter stand voor het water. De Nijl in Egypte was zelfs een centraal topografisch gegeven, waar het Rijk omheen gedrapeerd was. In dat Rijk moest op aarde worden gerepresenteerd wat boven in de hemel te aanschouwen was. De Farao (letterlijk 'Huis') sprak met de Goden, maakte deel uit van hun kring. Het was dan ook de Farao die de hemelse ordeningen op aarde representeerde en op het ritme van overstroming en droogvallen van de oevers van de Nijl zorgde voor voedsel, onderdak en vrede voor de bewoners van het Huis van Egypte. Zo verenigde de Farao beneden Egypte en boven Egypte, de Westoever en de Oostoever als de heerser die het firmament completeert. Als Godheid is hij het enige hemellichaam dat zich door alle grenzen die gesteld zijn aan de andere hemellichamen heen beweegt. Hij is het enige hemellichaam dat jaarlijks van Zuid Egypte naar Noord Egypte vaart over de levensader van Egypte: de Nijl. Het verhaal van de mensen is niet meer geschreven in hun lijf als tatoeages, maar is als hiërogliefen geschreven in de tempels en in de steden die de hemelse ordening op aarde representeren. De eeuwige kringloop van de sterren etst zich zo in het

huis-lichaam van het Rijk in. Wie woont in het Rijk heeft deel aan de vrede die het herbergt, voortbrengt en herhaalt.

Israël.

Israël maakte een dubbele start. Abraham is uit de stam getrokken, en heeft de volgorde omgedraaid. Voortaan hoefde zijn zoon Izaäk en vervolgens diens zoon Jacob tot Israël omgedoopt, niet meer te gehoorzamen aan zijn voorouders, maar – net als hij - aan de levende God. En vervolgens in oppositie met Egypte haakte een slavenvolk weer vast aan vader Abraham en trok onder leiding van Mozes weg uit Egypte en noemde zich Israël. In oppositie met Egypte trekt Israël een eigen spoor. Dat spoor is een 'nee' tegen de vele Goden en de ordening van Egypte. Als zodanig is het een 'nee' tegen de Farao, die deze ordening belichaamt en vertolkt. Het volk Israël herinnert zich Abraham die breekt met de levenswijze(n) van de stammen. Hij offerde niet zijn zoon Izaäk, zoals aanvankelijk werd gevraagd, maar gaf zijn zoon vrij een eigen relatie met God te hebben. De bijbel drukt dit zo uit: de God van Abraham, de God van Izaäk, de God van Jacob, in plaats van de God van de voorvaderen. Abraham representeert dat niet het toeziend oog van de helden-voorvaderen van de stammen gehoorzaamd moet worden, maar een daarvan vrij geworden geloof in de levende god met een toekomst waarin het onmogelijke waar kan worden: uitgroeien tot een volk 'talrijker dan het zand aan de oever van de zee'.

Met Mozes laat het volk Israël ook het Rijk met z'n eeuwige orde achter zich om het opnieuw te doen zoals Abraham deed: Geloven dat God het onmogelijke waar zal maken. In de woestijn geloven in de verwerving van een toekomstig land van melk en honing. Het werd een harde leerschool.

In Israël moet men wachten tot God spreekt. In plaats van de eeuwige herhaling geeft dat een oriëntatie op de toekomst. Doorbreking van de eeuwige herhaling en kunnen wachten op iets nieuws. De bijbel vertelt uitgebreid hoe moeilijk het voor het volk was om dit te leren. Van generatie op generatie. En elke generatie die volgt leert antwoorden op het wachten, vrij van de leefwijze van de voorvaderen, vrij van de eeuwige cirkelgang van het Rijk, vrij voor God die spreekt en steeds weer een nieuw begin maakt met mensen.

Hellas

Hellas, het oude Griekenland is na de leefwijze van de stam (verleden) en Egypte (heden) en Israël (toekomst) de vierde voorchristelijke leefwijze. In het pluriforme Griekenland is het besef voor vrije tijd

ontstaan. De specifieke geografische ordening die Griekenland zo kenmerkt. Het oude Griekenland, veelal gezien als de bakermat van onze beschaving, bestond uit een veelheid aan stadstaten, eindpunt en beginpunt van karavaanwegen en zeeroutes. Tal van culturen, van wettelijke ordeningen, floreerden in de steden van Griekenland en langs de kusten van de Middellandse zee. Tal van culturele invloeden vanuit verre streken kwamen Griekenland binnen. Het probleem van de Grieken bestond nu juist in de vraag hoe om te gaan met deze enorme diversiteit, zonder permanent in geweldssituaties terecht te komen. Het heeft ze geleerd om buiten het eigen gebied (kader) te kijken en enig begrip te ontwikkelen voor de rituelen en gebruiken van anderen.

Voor de bewoners van de Griekse stadstaten was dat een opgave. De stadstaat is een kruising van de stamculturen en het Rijk van Egypte. De koning van de stadstaat had enerzijds de trekken van de stamhoofdman en de helden van de stam en anderzijds de centrale positie van de farao, die de veiligheid en het welzijn van de inwoners moest garanderen. Begrip ontwikkelen voor de goden, rituelen en regels van andere 'stammen' is echter niet te doen gebruikelijk binnen stammen. Daarvoor moet je je ogen openen voor menselijk lijden en lieven, zoals dat ook in andere stammen voorkomt. Ook daar houden vaders en moeders van hun kinderen en dragen verdriet om hun (soms/vaak gewelddadige) dood. Deze wederzijdse herkenning is het onderwerp van de grote dichter Homerus. In de Ilias en de Odyssee heeft hij de mensen leren kijken en leren meeleven wat anderen overkomt. Daarmee komt een manier van mens-zijn bloot te liggen die voorheen niet zichtbaar was. In de ogen van de ander herkent men ineens iets van zichzelf. Dat maakt het mogelijk om het gemeenschappelijke te ontdekken dat alle mensen (kunnen) delen met elkaar. Dat kun je aanschouwelijk maken in verhalen, in tragedies. Daarvoor is een 'vrije positie' noodzakelijk. Met moet in vrijheid deelnemen aan het leven van anderen en met hun aanschouwen en beschouwen. Vrij zijn van een dwingend verleden, vrij zijn van de verplichtingen van het Rijk (het diensthuis) maakt mogelijk dat men in zijn vrije tijd deelneemt aan het leven van anderen en kan zoeken naar wat gemeenschappelijk is of kan worden. In dat spoor is in Griekenland de vrije tijd ontstaan (genomen) voor het nemen van afstand van het onmiddellijke leven, voor beschouwing, verwondering en doordinking van wat waar, moedig, schoon en rechtvaardig is. Het theater, de filosofie en de olympische spelen zijn getuigen van deze nieuwe houding.

Uitleiding

In al deze verschillende manieren van leven, is steeds weer een ander en nieuw verder ontwikkeld begrip van samenleven gegeven. Ze zijn te zien als culturele leerstappen die steeds een antwoord zijn geweest op

het beteugelen van het om zich heen grijpende geweld. Verworven talen, noemt ERH deze leerstappen. Ze zijn alle vier aanwezig in het samenleven vandaag, maar niet in de oorspronkelijke vormen. Jezus is het kantelpunt, zoals dat ook bij Girard is terug te vinden, het verbindende prisma, waardoor wij erfgenamen konden worden van alle vier de spraakstromen. We moeten niet verliezen wat ze aan goeds hebben gebracht. Dat is de minimale opdracht die wij als erfgenamen van deze overleveringen hebben. En wij als erfgenamen zullen ook moeten proberen een stapje verder te komen. Jezus heeft de culturen en de overleveringen definitief voor elkaar geopend. Zijn gebod is elkaar lief te hebben. Dat is vrijheid. Ook een moeilijke vrijheid. Joden en Grieken, Romeinen en Germanen moeten het onmogelijke doen; met elkaar aan tafel zitten en daarmee de orde(rs) van hun tradities achter zich laten.

Korte toelichting bij onderstaand schema

Verschillende onderdelen die in het bovenstaande zijn behandeld komen terug in het hiernavolgende schema met de titel: De 4 Oudheden. De tijdperken van Stammen, Rijken, Israël, Griekenland zijn hierin duidelijk herkenbaar. Verschillende begrippen/trefwoorden, die onder deze tijdperken zijn te rangschikken, zijn vermeld. Een aantal daarvan is in bovenstaande tekst aan de orde gesteld, andere komen wel in het schema voor, maar niet in bovenstaande tekst.

De 4 Oudheden

sociale types	stammen	astrologische rijken	Israël	Griekenland
vredes-organisatie	luisteren naar de geest van de helden van de stam door de masker van de shamaan	observeren van de logische structuur van de hemel /sterrenbewegingen via de Pharao	wachten op de schepper van hemel en aarde	vergelijking van eigen rites met zulke bij tal van andere steden
(heilige) schrift	totempaal, graven tatoeage	hiërogliefen in de onveranderlijke tempelmuren	Tenach (Hebreeuwse Bijbel)	poëzie
tijdsfocus	verleden	heden	toekomst	otium
feesten	echt/huwelijk feestdag/eten	sterrenkalender/landbouw feesten	grote verzoendag en sabbatten (opzettelijke disharmonie met de sterrenkalender)	olympia
arbeids-organisatie	krijger	arbeidsverdeling	sjabbat + erfenis van het rijk	artist / publiek + erfenis van het rijk
waarheid	beklag en wraak	maat	openbaring	these / systeem / theorie
Midrasj voor Psalm 31	Aramese taal voor beklag	Romeinse taal voor oorlog	Hebreeuwse taal voor gebed	Griekse taal voor de kunsten
huidige aanwezigheid	families	industrie / organisaties	volk	universiteiten, kunst, cultuur

De zondebok

OTTO KROESEN

Aan mij is het naar voren te brengen wat Rosenstock-Huussy bedoelt met de vaststelling dat wij in de eindtijd leven. Dat breng ik dan graag in samenhang met soms vergelijkbare gedachten bij Girard. Ik ben altijd erg geboeid geweest door Girard. Wat mij boeit is het feit dat hij het zondebokmechanisme blootlegt als een maatschappelijk fenomeen. En ook de overwinning van dat zondebokmechanisme is niet gebaseerd op een normatief statement, maar op een waarneming. De evangeliën hebben het slachtoffer stem gegeven. Maar dat is als het ware een eigen leven gaan leiden: nu heeft het slachtoffer dan ook stem gekregen! We kunnen het niet anders meer zien, ook als we het niet uit een boekje hebben, ook niet uit de Schrift. En dat sluit goed aan bij de twijfel en het geloof waarmee ik ooit theologie ging studeren. Ik vond toen: als God mij iets te zeggen heeft, moet ik zijn stem even levendig kunnen horen als de profeten in Israël, en als dat niet zo is, dan is het alleen maar informatie van een verre planeet. Dat ik dat vond is op zich – zeg ik nu – een fenomeen dat hoort bij de eindtijd. En ik denk dat je dat van Girard en zijn ontdekking van het zondebokmechanisme ook kunt zeggen. Als wij het woord “zondebok” uitspreken, zo stelt hij, dan kunnen wij dat niet anders doen dan met de connotatie dat hier iemand onschuldig tot slachtoffer is gemaakt. Dat zit al in het woord zondebok zoals dat in ons taaleigen binnengekomen is. Ik vind dat een prachtige waarneming. We kunnen dus (haast) niet meer anders kijken dan zo. Dat dat zo is, is op zich een eindtijdfenomeen. Ik ga natuurlijk nog uitleggen waarom.

Van ophouden weten

Maar ik moet natuurlijk wel bij Rosenstock-Huussy beginnen. Hij geeft meermalen in zijn werk een omschrijving van het christendom die hier heel goed bij aansluit. Christelijk leven betekent je zozeer bewust zijn van het mogelijke geweld dat je uitoefent, dat je tijdig weet op te houden. Iets dat goed begint kan dus in kwaad uitmonden. Christelijk leven is van ophouden weten om geweld te voorkomen. Als je alleen maar de koers voortzet die je gekozen hebt, met de ideeën die je hebt, met de gewoonten en handelingen die standaard zijn, dan eindigt dat altijd in geweld en uitsluiting. De schrik daarover doet mij van koers veranderen. Als je alleen maar doet waar je goed in bent en je bestaan

niet laat doorkruisen, dan maak je slachtoffers. Een standaard-uitdrukking daarom in het taaleigen van Rosenstock-Huessy is het woord: Respondeo etsi mutabor, oftewel “Ik antwoord, ook al onderga ik daardoor een verandering”. Misschien is de meest heidense uitspraak wel: “Ze moeten mij maar nemen zoals ik ben”. Spreken en je aangesproken weten doet iets met je, en wel meest het woord dat je zelf uitspreekt. Het woord dat je zelf uitspreekt is een veranderende macht bij uitstek. Niet als het om oppervlakkige informatie gaat, maar wel als het ergens om gaat. “Ik hou van jou”; “Ik word ingenieur” – dat zijn beslissingen en beloften die een andere weg voor je uitstippelen dan je tot nu toe ging. Ze veranderen je hart zodra je het jezelf hoort zeggen. En zo scheidt het woord je levensbaan.

Oorspronkelijk spreken

Mens-zijn is voor Rosenstock-Huessy precies het vermogen dat soort woorden te spreken. Dat is wat de mensen van de dieren onderscheidt. In “Origin of Speech” – een toespeling op het boek “Origin of Species” van Darwin – lokaliseert Rosenstock-Huessy daar onze menswording. Wij kunnen een woord spreken dat een nood afwendt en onszelf en elkaar daaraan binden. Het verlossende woord wordt altijd in een crisis gesproken. Dat is menswording. Die menswording vindt dus nog steeds plaats. Dat woord is van God en is God om het met termen van Johannes 1: 1 te zeggen. Onder filosofen moet je je nog wel eens verantwoorden over het woord God, zodra je het uitspreekt. God is, elke God, inspiratie. Hoge en grote woorden die je levensbaan veranderen kun je alleen maar uitspreken onder krachtige inspiratie. Om er nog maar eens een uitdrukking van Rosenstock-Huessy in te gooien die daar precies bij past: God is de macht die ons doet spreken! Na een dergelijk woord ziet de wereld er anders uit. Er is iets gebeurd.

Order en orde

Het Woord, de taal, heeft dus niet zijn oorsprong in het uitwisselen van informatie die nodig is bij het vangen van mammoeten. Dat is een derivaat. Waar een stamheld, een groot leider, door zijn woord aan zijn volgelingen een nieuwe orde oplegt, daar moet de taal begonnen zijn. Het incest taboe is altijd een mooi voorbeeld. Woorden als moeder, vader, zuster, broeder staan in heel veel talen in de vergrotende trap. Zo wordt eerbied uitgedrukt. Zo worden erotische betrekkingen in het gezin buitengesloten en zo wordt vrede gesticht. Iemand moet dat voor het eerst “uitgevonden”, of “uitgeroepen” hebben als een hoge opdracht en order. Misschien hoefde je alleen maar de naam van deze stamheld te noemen en je wist het weer. Zo wordt de geest van de stam van

generatie op generatie in de namen en geboden overgedragen. Stamhelden zijn ook bereid tot sterven, maar deze wij-groep van de stam, van het huis, van geslacht tot geslacht, die moet doorgaan. De Geest kun je niet opgeven. Ook andere maatschappelijke ordes kennen dat. Toen Nederland als koloniale mogendheid in de 19e eeuw uiteindelijk de hindoe koninkrijken op Java en Bali oprolde heeft de adel van die koninkrijken, toen het verlies duidelijk was, met het zwaard de hand aan zichzelf geslagen. Buiten hun geest leven kon niet. Natuurlijk is dat allemaal voer voor Girard, want de vervolging van de buitenstaander, en het offeren van het slachtoffer, het dient de bevestiging van de bestaande orde. En dat is de bestaande geest.

Geest en liefde

Ik heb dat ook even nodig om aan te geven wat er dan met Christus gebeurd is. Welk veranderend woord is hier gesproken? Ook hier is iemand bereid te sterven. Is het een heldendood? Nee, hij sterft juist niet als stamheld, juist niet om de bestaande orde voort te zetten. Degenen die die bestaande orde voort willen zetten, dat zijn juist zijn vervolgers. De evangeliën laten zijn onschuld zien. Zo doorbreekt hij het zondebokmechanisme, in goed Girardiaans spoor. "Hij spreekt". Zo zegt Rosenstock-Huessy in de tekst over het evangelie van Mattheus die rondgedeeld is ter voorbereiding. Hij wendt hen een liefdevolle blik toe: ze "weten niet wat ze doen", ze horen nog steeds bij zijn morele gemeenschap. Voor hem zijn zij niet buitenstaanders. Altijd was de maatschappelijke orde van de stam of de staat de bedding waardoor de liefde stromen moest. Nu verlaat de liefde zijn bedding. Dat gebeurt er als het slachtoffer spreekt. De liefde, de verantwoordelijkheid voor de ander, om het zakelijker Levinasiaans te zeggen misschien, wint het van de geest. De Geest was altijd een vorm waarin de inhoud van wederzijdse verantwoordelijkheid en liefde omvat was. Nu treedt de liefde buiten de oevers van de bestaande groep. Jezus legt niet een nieuwe geest op aan zijn volgelingen. Zij moeten met even kwetsbare liefde alle geesten die rondspoken tot vrede brengen en hun betrekkelijke aandeel in de waarheid geven. Zo worden de geesten, de groepsgeesten – identiteit, nationale identiteit, noemen we dat tegenwoordig – tot afsplitsingen van de heilige Geest. "Vader, in uw handen beveel ik mijn geest" – in dat kruiswoord wordt dit gebeuren uitgedrukt. Volgeling van Jezus zijn en in hem geloven als Christus betekende en betekent nog: deze liefde leven. Wie dat doet wordt al te gemakkelijk gekruisigd. Maar wie zo sterft staat ook altijd weer op in het leven van nieuwe volgelingen. Dat is het geloof waarmee Jezus de kruisiging aanvaardde en zo Petrus en ook Paulus na hem. Dat vind ik bij Girard niet voldoende tot uitdrukking komen overigens. Misschien

kan iemand van de Girardkring hier een mooi citaat naar voren brengen dat ik niet ken, maar ik vind het niet genoeg om vast te stellen dat het slachtoffer onschuldig is. Of beter gezegd: niet het feit en het inzicht dat het slachtoffer onschuldig is is doorslaggevend, nee, dat inzicht breekt pas door doordat het slachtoffer zijn vervolgers lief heeft en voor hen bidt: zij weten niet wat zij doen. Zoals Jezus ook in de zaligsprekingen zegt.

De terugkeer van Christus

In de gecombineerde crisissituatie van de joodse synagoge en het Romeinse imperium waren veel joden en niet-joden bereid zo te leven, dat wil zeggen volstrekt ontwapend en ontwapenend. Vaak ten koste van eigen leven. Zo deed de heer het ook. Alsof de eindtijd al was aangekomen en men verwachtte die ook. De Christus zou zo terugkomen. Ik denk dat dat geen naïviteit is. Want in elk leven dat dezelfde weg gaat komt hij terug. Zij moeten toen gedacht hebben: hoe kun je anders leven dan met volstrekt ontwapende liefde als alle levensvormen een dood keurslijf zijn geworden? Dan kan alleen maar de liefde die ons uit onze vorm haalt voor overleven zorgen en voor leven überhaupt. Want waar de geest tot keurslijf wordt kunnen de verstarde levensvormen van synagoge en Romeinse imperium alleen maar tot zelfdestructie leiden. Zo zegt ook Girard het (Choses Cachées 302).

Kerkelijk christendom

Dat het toch nog tot een sacrificieel en kerkelijk christendom komt waarin Christus degene is die het offer brengt en wij niet meer hoeven is dan wel een gevolg van een zekere onvermijdelijke institutionalisering. Dat zou ook nog wel eens het gevolg kunnen zijn van het eigen succes want de kerk zet in het Romeinse Rijk, vervolgd of niet, wel een nieuwe standaard neer. Rosenstock-Huussy zegt het zo: Jezus Christus is je broeder als je dezelfde weg gaat als hij. Hij staat met goddelijke autoriteit boven je als jij niet of minder in die spanning leeft. Als je met minder vurige spanning leeft en als ook de kerk, hoe ontwapend en ontwapenend bedoeld, toch aan zelfbescherming moet gaan doen, kom je in de fase van kerk als instituut. Dan is er een nieuwe inzet nodig. De kloosterbeweging neemt daarin het voortouw. Ongeveer in dezelfde tijd, vlak daarvoor, dat het christendom staatsreligie wordt onder Constantijn de Grote, trekken de monniken de woestijn in om onland in cultuur te brengen en buiten de greep van de centrale macht te leven. Zij doen Israël binnen de kerk herleven, omdat ze dezelfde

beweging voltrekken als Israël dat uit Egypte trok. Het toeval wil dat ook Egypte in de kloosterbeweging opnieuw een belangrijke rol speelt. Daar trokken voor het eerst de monniken de woestijn in om buiten de beschaafde wereld te leven. En ook waar de kerk zich niet kon onttrekken aan de heerschappij van de goddelijke keizer (denk erom dat ook Constantijn nog dat prerogatief had!), moest toch de kerk minimaal de goddelijke en religieuze stralenkrans van de wereldlijke autoriteiten vernietigen. Dat heeft de kerk gedaan gedurende de eerste 1000 jaar. Daarmee heeft zij het polytheïsme uit Europa verdreven en een God in de plaats gesteld van de vele goden – opnieuw zoals ook Israël dat gedaan heeft. Christus werd als heiland in de plaats gesteld van de stamhelden. Koningen konden met kerkelijke legitimatie regeren, maar op voorwaarde dat zij hun wetten op schrift stelden en zichzelf dus niet meer boven de wet stelden. Alleen God staat boven de wet en de koning is niet God. Tot omstreeks het jaar 1000, eigenlijk tot aan de investituurstrijd, de pausrevolutie zoals Rosenstock-Huussy die noemt, is het beheersende thema van de kerkgeschiedenis:

De kerk als het nieuwe Israël (kritische tegenmacht tegen het goddelijke keizerschap).

Een God (de lijdende Christus tegen de vele stammenhelden)

Secularisatie van de machthebbers (hun macht is alleen nog “tijdelijk”, maar “geestelijk” hebben zij geen gelding meer).

Eenheid van de wereld

Rond het jaar 1000 was dit minimale vereiste een erkende aangelegenheid, in ieder geval in de westerse kerk. Intussen echter regeerden koningen en keizers ook binnen de kerk en werd de kerk, met name door de bisschopsbenoeringen een instrument in het politieke bestuur. En zo heb je gauw in plaats van een half ei een lege dop. Zo moest er vanuit de kerk wel een tegenbeweging komen, wilde het geloof niet alle betekenis verliezen. Als ooit de liefde van Christus de geestelijke verstarring van de oudheid doorbroken heeft, dan moet een dergelijk proces onvermijdelijk opnieuw gebeuren, als je je leven er serieus door laat bestemmen. Dat is de achtergrond van de pausrevolutie. Die bestond niet alleen in een machtsgreep van de paus, maar had brede steun van hoog tot laag bij kerken en kloosters. Hij benoemt voortaan de bisschoppen, hij stelt zich nu ook als ruimtelijke macht op die boven keizers en koningen staat. Hij heeft geen leger, maar kan ze wel in de ban doen. Het geestelijke thema van het tweede millennium kun je als volgt verwoorden: “als God de menselijke ziel werkelijk lief heeft, dan moet er hier op aarde ook echt iets gaan veranderen”. Het tweede millennium is minder gekenmerkt door martelaren dan door revolutionairen. Mensen die uit liefde voor een

hoger recht de bestaande orde omverwerpen en experimenteren met nieuwe maatschappelijke instituties als klooster-corporaties, steden en stadsrechten, gilden, parlementen, universiteiten. Rosenstock-Huessy onderscheidt ten minste zes grote revoluties vanaf de pausrevolutie tot aan de Russische revolutie. Telkens wordt in naam van de slachtoffers van een bepaalde maatschappelijke orde een nieuwe maatschappelijke orde ingesteld, die inclusiever is. Je kunt dat benoemen als een heropruchten van het Rijk, zonder de onderdrukking en uitbuiting daarvan. Er bestaan in onze tijd geen keizers meer, zodat nu eindelijk ook de paus, de keizer boven de keizers, met pensioen kan. Als resultante van deze tijd hebben we de globale samenleving. Dit tweede millennium kan opnieuw met drie kenmerken samengevat worden:
De eenheid van de schepping: leven in een ruimte, een wereld.
Een veelheid van machtscentra, die elkaar in evenwicht houden (nationale staten, trias politica).
Maatschappelijke instituties die tegenwicht bieden aan ontsparingen: publieke ruimte en Civil society.

Herleving van de stam en eindtijd

Dat klinkt allemaal goed maar terwijl de wereld nog aan het tobben is het voor elkaar te krijgen dient zich het volgende probleem al aan. De globale economische samenleving maakt mensen tot nummers in een groot systeem. Waar hoor ik eigenlijk bij? Met welke herkenbare groep kan ik mij identificeren? Wat zijn mijn wortels? Die vraag is niet beantwoord. Die vraag wordt urgenter naarmate de globalisering meer succesvol is. Er is een kriskras van betrekkingen aan het ontstaan die niemand meer vanuit een centrum onder controle heeft. Na het tijdperk van de kerk en na het tijdperk van de nationale staten is nu het tijdperk gekomen van de maatschappij, van wat zo mooi heet "het vrije spel der maatschappelijke krachten". Dat is nu wat Rosenstock-Huessy de eindtijd noemt. Waarom? In de eerste 1000 jaar was het nog de kerk die tegenover de stammen de ene waarheid verkondigde die de toekomst had. In de tweede 1000 jaar waren het kerk en de nationale staten die tegenover de ingezetenen het grotere verhaal hadden waaraan deze burgers zich moesten onderwerpen. En in die nationale staten, bijvoorbeeld in de protestantse kerken, vindt al een internalisering plaats van de boodschap van de kerk. Roeping wordt beroep. Geestelijk leven van een elite wordt tot Public Spirit en publieke opinie. Het feit dat het woord zondebok in onze taal altijd betekent dat iemand onterecht en onschuldig tot slachtoffer wordt gemaakt, getuigt ook van een dergelijke internalisering. De individu moet de moraal in zich integreren en moreel even consistent en ondeelbaar worden als vroeger de Individua Trinitas. Zelfs het woord individu is volgens Rosenstock-Huessy afkomstig van deze benaming voor God, Individua Trinitas. Dat

zijn allemaal voorbereidingen. Maar in een wereldomvattende economie die ons allemaal tot krachten in de ruimte maakt kan alleen een oplossing voor de problemen gevonden worden als alle actoren de verkondiging van het evangelie, internaliseren in hun persoonlijke en organisatorische morele houding.

Ontregeling door de liefde

Kort gezegd: ter wille van ons gemeenschappelijk leven en overleven moet constant de liefde buiten de oevers en buiten de beddingen van de vaste levensvormen treden. Het is niet meer voldoende als we vaststellen dat God dat ooit gedaan heeft. Het is niet meer voldoende dat te verkondigen als levensideaal, zoals in de tijd van de nationale staten. Het is voorwaarde voor ons aller overleven geworden. Ik kon het citaat niet terugvinden, maar ik weet dat ook Girard het ergens zo stelt: de moraal van de evangeliën is conditie van gemeenschappelijk leven en overleven, als alternatief voor de botsing van allen met allen. Als wij er dus behoefte aan hebben in onze tijd de saamhorigheid van de stam te laten herleven in gesloten wij-groepen, dan kan dat alleen als die groepen niet gesloten zijn maar voortdurend opnieuw gesticht worden als een buitengesloten derde aan de poort klopt. Dit derde millennium heeft eveneens drie kenmerken:

Eenheid van het menselijk geslacht, bestaande uit vele stemmen.

Pluriformiteit van discoursen, eenheid van de Heilige (helende) Geest.

Individen en groepen die van ontdekking tot ontdekking voortgaan en daarmee het repertoire aan omgangsvormen hernemen dat de erfenis is van heel het menselijk geslacht.

GIRARD EN DE EINDTIJD ANTWOORD AAN OTTO KROESEN.

PHILIP VAN WIJK

Otto kwam wat verder over de brug om me tegemoet te komen in mijn beperkte tijd. Maar hij deponeerde wel een paar vragen die tot antwoorden prikkelen.

De vraag bijvoorbeeld om een mooi citaat daar waar het gaat om opstaan tot nieuw leven van navolging, dat Otto te weinig bij Girard vindt. Diens vaststelling dat het slachtoffer onschuldig is, vindt hij onvoldoende. Ik denk dat Rosenstock en Girard hier dichter bij elkaar staan dan hier wordt gesuggereerd. Bij Girard is de vaststelling dat het slachtoffer onschuldig is,

geen louter rationele aangelegenheid. Het is niet de informatie die uitgewisseld wordt om de mammoet te vangen. En evenmin een gnostische verworvenheid. Precies de elementen die hier aangevoerd worden: namelijk die van doorbrekend inzicht in de onschuld van het slachtoffer door de liefde van het slachtoffer dat bidt: 'zij weten niet wat zij doen', en de verandering die dat teweegbrengt, zijn bij Girard als sleutelementen aanwezig. De conversio, de bekering, waarin rivaliserende mimese geweldloze navolging wordt. Een prachtig citaat vind je in 'Ik zie Satan', p. 187-188 waar Petrus en Paulus ten tonele komen.

De Heilige Geest overwint de gewelddadige geest.

Terug nu naar het kernthema: eindtijd.

Van belang bij Girard is het begrip 'apocalypse'. Wij leven in apocalyptische tijden. Dat is een voor verwarring vatbare constatering. Het begrip is immers zwaar geclaimd door christelijke groeperingen met een nogal gewelddadig beeld van God die aan het eind der tijden met krachtige, zeg gerust gewelddadige wijze het kwaad en de kwaden zal opruimen en zijn oordelen en straffen er over zal uitgieten.

Maar apocalyptiek betekent naar de Griekse oorsprong 'onthulling'. Bij Girard is dat de onthulling, ontsluiting van het sacrificiële krachtenveld dat de balans van de vrede voortdurend zal moeten herstellen. Van vrede gebaseerd op een slachtoffer. Geweld dat geweld uitdrijft. In het slachtoffer bij uitstek, Jezus Christus de gekruisigde, is eens en voor altijd het mechanisme van deze gewelddadige vrede onthuld. De machten die de cirkel van geweld tegen een slachtoffer en vrede op basis van diens uitdrijving in gang houden zijn aan het kruis

ten toon gesteld. Dat is apocalyptiek. Sinds die onthulling is het onmogelijk om het mechanisme in stand te houden dat in de mythen verborgen lag: zodra je weet dat je een zondebok hebt gekozen heb je er geen meer. Dat is niet alleen een puur individuele conversie en omkering, maar deze onthulling is het zuurdesem in de geschiedenis. Het mechanisme dat het geweld voortdurend bezwoer heeft zijn kracht verloren, en dat verandert alles. Nu komt het aan op aanvaarding dan wel verwerping van dat genezende inzicht.

Daarmee heeft de tijd zijn apocalyptische dimensie gekregen.

In navolging van de nieuwtestamenticus C.H. Dodd zou je kunnen spreken van 'realised eschatology'. De eindtijd is gerealiseerd in het onthullend gebeuren van kruis en opstanding. De geschiedenis kan daar nooit meer achter terug.

Bij Rosenstock ontwaar ik een mechanisme van opeenvolgende revoluties waarin uit liefde voor hoger recht bestaande orden worden omvergeworpen: uit naam van slachtoffers wordt een nieuwe orde die inclusiever is ingesteld. Resultante van deze tijd is de globale samenleving.

Vergelijk hiermee Girard: the intelligence of the victim (term van James Alison) dringt dieper door in de geschiedenis: onttovering, ontmythologisering die het pad baant voor wetenschap en techniek. Dankzij de kruisiging kunnen we hier in auto's rondrijden schijnt Rosenstock ergens gezegd of geschreven te hebben. Dat komt verrassend veel overeen met Girard, die het daarachterliggende principe duidelijk maakt.

En dit principe van het perspectief van het slachtoffer ondermijnt ook de hiërarchische structuren die de ongelijkheid en het geweld in zich dragen, omdat de oude geweldsindamming middels het zondebokmechanisme niet meer werkt. Globalisering krijgt zo kansen.

Aan het begin van de moderne tijd staat niet voor niets Hobbes, die beseft dat het oergevaar van de strijd van allen tegen allen aan de basis van alle menselijke samenleven staat. Zolang het zondebokmechanisme kon werken omdat het nog niet blootgelegd was werd dit gevaar bezworen. Maar nu is dit mechanisme krachteloos geworden omdat de werkzame kracht er van is blootgelegd en uit zijn schuilhoeken tevoorschijn gekomen.

Rijst natuurlijk de vraag waarom dat dan niet tot een snelle eenduidige situatie van vrede en realisering van het Rijk Gods komt.

Allereerst natuurlijk omdat er geen automatische aanvaarding, geen automatische bekering van gewelddadige naar vreedzame mimeze plaatsvindt. Je kunt de vreedzame mimeze die bij Jezus in ultieme liefde en navolging van zijn Vader zichtbaar is, en die zijn expressie in de

aanvaarding van het slachtofferschap heeft gekregen met de ontmaskering van de gewelddadigheid van het zondebokmechanisme, verwerpen. Conversie, bekering, is geen automatisme.

Daarin ligt ook de uiteindelijke apocalyptische spanning van de wereld. Er loopt geen eenduidige lijn naar de vrede, maar het krachtenveld wordt paradoxaler. Naarmate het goede verder doordringt wordt het kwade, de potentie van het gewelddadige groter.

Maar er is nog een belangrijk aspect dat Girard naar voren brengt: het 'katechon', een begrip dat hij ontleent aan de Thessalonicenzen brief (2 Thes. 2,6-7)

Het is de weerhoudende macht, waardoor enerzijds opnieuw de gewelddadigheid zijn inperking krijgt, maar tegelijk de volle doorbraak van een Rijk van vrede wordt vertraagd. Belangrijk in dit proces is de terugval van het christendom in een sacrificiële interpretatie van het evangelie en het kruisgebeuren. Daardoor krijgt het de gestalte die vergelijkbaar is met de half-ontwaakte toestand van het Oude Testament, waarin de onschuld van het slachtoffer al wordt doorvoeld, maar oude structuren van wraak en geweld zich toch nog laten gelden. En ook daar wordt de situatie doorheen de geschiedenis spannender. Naarmate in allerlei ontwikkelingen het zicht op het slachtoffer groter wordt, wordt tegelijk het krachtenveld dat zich met het maken van slachtoffers tracht te handhaven potentieel en reëel gevaarlijker. Huiveringwekkend is de schaal waarop in de voorbije eeuw in de naam van ideologie slachtoffers zijn gemaakt.

Terugkomend op de globalisering die kenmerk van de apocalyptiek is: Girard is geen blauwogige verdediger van de globalisering die zich momenteel laat zien.

Daarvoor is die teveel ingegeven door de nieuwe religie die eveneens is gebaseerd op mimetische krachtenvelden: die van de markt en economie. Een religie die al evenzeer zijn talloze slachtoffers vergt in derdewereldlanden en in 'losers' aan de onderzijde van de vrije markt. En met de globalisering gaan ook enorme gevaren gepaard. Daar waar geen bescherming tegen geweld door de sacrale mechanismen meer gegeven kan worden omdat ze hun kracht hebben verloren, verkeert de wereld in een uiterst kwetsbare situatie.

Dat we voor het eerst een tijd beleven waarin de mensheid zich met zijn eigen ontwikkelde krachten kan vernietigen is het ernstige teken aan de wand.

Maar dat een verzwakking van het zondebokmechanisme binnen de structuren van nationale staten en machtsstructuren een gelijkwaardiger en onbegrensd samenleven in de hele wereld als potentie heeft en zichtbaar wordt, dat is naast die enorme bedreiging

tegelijk de verwijzing naar de enige hoop die we hebben. En meer dan ooit treedt het moment naderbij dat de keus tussen totaal afzien van geweld of desastreuze vernietiging acuut wordt.

Daar waar Rosenstock spreekt over de internalisering van de boodschap van de kerk in de eindtijd in het persoonlijk leven en de organisatorische morele houding, spreekt Girard dus over het afzien van alle geweld in navolging van Jezus. Het lijkt me een tamelijk duidelijke convergentie van gedachten. Beiden spreken over een voorwaarde voor ons aller overleven.

Om tot slot iets concreter te relateren aan de meest recente ontwikkelingen: Een week of drie geleden werd bekend dat de Amerikaanse buitenland- en defensiepolitiek zijn focus verlegt van terrorismebestrijding naar opnieuw wedijveren met de grootmachten Rusland en China. Letterlijk wordt weer het werkwoord rivaliseren gebruikt. En Trump wil kleinere nucleaire wapens hebben. Niet om een stapje terug te doen, maar omdat de grote nucleaire wapens onbruikbaar zijn omdat ze tot onmiddellijke totale vernietiging zullen leiden. Wie deze recente ontwikkelingen bekijkt ziet dat ze naadloos passen in de door Girard aangedragen kaders. Ik ben vandaag niet ingegaan op zijn belangrijke boek *Achever Clausewitz*, maar daar wordt het mimetisch principe dat leidt tot totale oorlog met zijn apocalyptische dimensies helder gemaakt.

ENIGE KANTTEKENINGEN BIJ DE BETEUGELING VAN GEWELD

WILMY VERHAGE

Ik had een beetje moeite met de typering van geweldsbeteugeling: alsof je naast begrip, alleen het huidige rechtssysteem en zelfbeheersing nodig hebt ter beteugeling van geweld, en Klaar is Kees. Status quo bereikt.

Maar dat kan net zo goed verstikkend of onderdrukkend uitpakken en het pijnpunt van het moment juist in stand houden, tot in behoorlijk wat lengtes van dagen. Je gaat nooit zelf over het moment van verlossing, het verlossende woord, dat door een ander

wordt gesproken en door jou gehoord.

Toevallig ben ik betrokken bij een geval, waarin nota bene een psycholoog zich geheel wentelt in zijn slachtofferschap en *Rechthaberei*, want hij werd een keer fysiek aangevlogen, wat natuurlijk vreselijk is, de culminatie van een langdurig conflict dat tot een onvermijdelijke uitbarsting kwam, met een breuk, een scheiding tot gevolg. Hij ziet niet welke daden van hemzelf mede tot deze botsing hadden geleid. Hij herkent het niet als botsing. Hij (er)kent zijn eigen – ingehouden - drift niet. Hij kijkt niet in zijn eigen hart. Daarmee houdt hij een brouille van inmiddels veertig jaar in stand, en zijn hart is een vat vol wrok en haat tegen zijn opponent van toen, zo bleek, toen het onderwerp aan de orde kwam. Het zijn duivels, ze liegen.

Zo in het klein in de persoonlijke kring, zo in het groot, in groepen en samenlevingen. Van binnen uit leer je het (her)kennen.

Mij is opgevallen dat als je dat niet door krijgt van jezelf, dat je een medespeler bent in het menselijk gewoel, daarin slechts een deel van de waarheid vertegenwoordigt, de status quo in stand blijft. Een wapenstilstand. En elkeen gaat zijns weegs. Godzijdank kan dat, dankzij de wapenstilstand, ook een uitvinding, die vierhonderd jaar teruggaat en die een hoop geweld beteugeld heeft. Zoals onze zuilenmaatschappij in wezen een wapenstilstand tussen partijen was, onder de paraplu van Erasmus' tolerantie, waarmee hij heel iets anders bedoelde, dan de gemiddelde intellectueel van nu denkt, met pijnpunten bij ons in de lage landen die al vierhonderd jaar van generatie op generatie worden doorgegeven. Sinds de scheiding van de katholieken en de protestanten. Tot in de tweede wereldoorlog heeft dat gespeeld en tussen mijn tweede man en mij speelde het in de jaren zeventig ook,

hoewel we dat toen niet herkenden. In kleine kring, tussen religies, tussen partijen, veel wapenstilstanden, weinig vrede. Het is maar goed dat wij Nederlanders samengebonden worden door enerzijds de strijd tegen de eeuwige macht, het water, dat wij aardig hebben weten te temmen, en anderzijds tussen politieke en economische machten die van buitenaf op ons inwerken. Dat heeft ons ook vierhonderd jaar van vijanden vrienden maken opgeleverd.

De pijn die je wordt aangedaan, die voel je wel, en die breng je langzaam onder woorden en bed ze in eenzijdige verklaringen in, maar de pijn die je een ander aandoet, hoe onbedoeld ook, dringt pas tot je door, als je de woorden van de andere partij net zo kunt geloven als je eigen woorden hoewel ze je vreemd in de oren klinken, en erkent, dan kom je samen tot een inclusievere waarheid. Pas dan kan de oorspronkelijke vrede en vriendschap hersteld worden. In die tussentijd is het dulden, of je eigen weg gaan. In het klein, persoonlijk, ben ik deel van een aantal simultaan van elkaar lopende vredesprocessen. Het gaat met horten en stoten, incasseren en creatief leren botsen. En altijd gaat het via concrete aanleidingen die plotseling opdoemen, die ons elkaar weer doen opzoeken.

Ik spreek uit eigen ervaring, dat moge duidelijk zijn, en het was een langdurig en vaak pijnlijk proces tot hier te komen. Veel ego heeft moeten sneuvelen. De vernedering is een wrange pil om te slikken. Gelukkig hebben de meeste mensen tegenwoordig de tijd van leven, die God bedoeld moet hebben en kun je er een heel leven over doen zo ver te komen. Leer uw vijanden liefhebben, als ook uzelve. Aan het laatste wil het ook nog wel eens schorten in onze kritische tijden.

Conflicten zijn niet te vermijden. Breuken, sterfprocessen, ze horen bij het leven. Ongelijktijdigheid tussen man en vrouw, tussen generaties, tussen partijen, tussen staten, tussen rechtssystemen, tussen religies, ze zijn een mondiaal gegeven. Verkeerde imperatieven, tegengestelde belangen, misverstanden, onmacht je eigen aandeel in de waarheid onder woorden te brengen, ze leiden allemaal tot conflicten als je samenleeft en werkt. Het borrelt onderhuids, en het komt tot een uitbarsting. Pas door een conflict word je door de pijn die het doet bewust. Een conflict is dus niet perse het werk van de duivel. Wat is een duivel anders dan een oude waarheid die tot leugen is geworden. En die je dus zonder bezwaar achter je kunt laten.

Leven is dynamisch. Elk mens, elke groep, elke samenleving, wordt naar achteren getrokken en naar voren gepusht, voelt zich erfgenaam, of maakt zich er juist van los, is de ene keer buitenstander en de andere maal ingeschakeld, staat de ene keer in het centrum, en bevindt zich het volgende moment aan de rand van een gemeenschap, is een periode

jong, is een periode dragende generatie, wordt oud en geeft het stokje over. Het is zaak die werkingen te leren herkennen in je eigen leven en dat van de gemeenschappen waartoe je behoort om van de wapenstilstanden na 'het conflict' weer tot vrede te komen. Via de taal die van ons allemaal is, en via je eigen zintuigen. Via geheimzinnige, ondergrondse groeiprocessen en plotselinge onverwachte kansen. Tot het verlossende woord is gesproken en gehoord. En een rotsvast geloof dat vrede mogelijk is. Telkens weer, telkens op een nieuwe, onverwachte wijze manifesteert zij zich.

De spontaniteit van de liefde, en de duurzaamheid van telkens hoger recht, zegt Franz Rosenzweig in zijn *Ster van Verlossing*, plaveien de goede weg. Althans dat zei hij mij.

UIT HET BESTUUR

We kijken terug op een geslaagde studiedag die we samen de Girard-kring organiseerden. Het smaakt naar meer. De traditionele voorjaarsbijeenkomst met ledenvergadering paste daar niet goed in. Daarom hebben de ledenvergadering gepland aan het eind van de 2-daagse cursus in Delft.

EGBERT SCHROTEN

Voor de najaar bijeenkomst hebben we de datum nog niet vastgesteld, maar deze zal op een zaterdag in oktober plaatsvinden.

We zijn in contact met de coördinator van de renovatie in het Rosenstock-Huessy Huis omdat daar onze boekenvoorraad opgeslagen ligt. Er wordt een inventaris gemaakt van alle gebruik van het pand, er ligt veel rommel. Men ziet het belang en de link met het huis, er is een kans dat er ruimte beschikbaar blijft. Een besluit komt na de zomer.

IN MEMORIAM FEICO HOUWELING

OTTO KROESEN (VOORZITTER RESPONDEO)

Aan de leden van Respondeo

In de loop van de jaren heb ik persoonlijk heel veel met Feico samengewerkt en te doen gehad. In de jaren 90 – pas in die tijd voegde ik mij bij de Rosenstock-Huessy gelederen – reisden wij samen op regelmatige basis naar conferenties in Duitsland en een paar keer ook naar de Verenigde Staten. Daar hebben we ook nog eens een week lang rondom de conferentie verschillende mensen bezocht. Veel samengewerkt: rond de vertaling van De Grote Revoluties, in het Respondeo bestuur, bij allerlei gelegenheden. Lang bij elkaar in de auto zitten is een goede manier om dieper met elkaar in gesprek te komen. Niet alleen gesprek over de vraag hoe je tegen het werk van Rosenstock-Huessy aan kijkt, maar ook hoe je in het leven staat met en ook los van dat werk. Hoe je met je eigen werk omgaat en wat je in dat werk al dan niet kwijt kunt van Rosenstock-Huessy-achtige inspiraties en hoe je daarin kunt vastlopen. Ik wil dat hier niet proberen nader te omschrijven. Misschien komt dat nog eens. Ik wil er alleen mee tot uitdrukking brengen hoe het voelt als zo iemand – ook nog eens een bijna leeftijdsgenoot – je ontvalt. De doden en de levenden zijn meer op elkaar betrokken dan we vaak denken. In een korte uitdrukking zegt Heraclitus dat zo: “Zij sterven ons leven; wij leven hun sterven”. Zo voelt

het ook. Feico was ook altijd actief bij het Rosenstock-Huessy Fund in Amerika, bij conferenties, bij de huis conferenties elk jaar in juni in Vermont georganiseerd door de familie en als officieel vertegenwoordiger van de Gesellschaft bij de Fund. De laatste jaren ging het al niet meer, maar regelmatig meldde Feico zich ook op de mailinglist van de Rosenstock-Huessy Association, die een paar jaar bestaan heeft, en waarvan de mailinglist het restant is. Onderstaand bericht heb ik op die mailinglist gepubliceerd, hieronder in het Nederlands vertaald.

Goede vrienden,

In de nacht van 18 op 19 Mei is onze vriend Feico Houweling stilletjes in zijn slaap overleden. Hij was actief op deze mailinglist en heeft daar ook gemeld dat hij achteruitging.

Hij leed aan kanker en na de ontdekking daarvan vijf jaar geleden herstelde hij aanvankelijk en kon in goede gezondheid weer verder functioneren, zij het niet met zijn oorspronkelijke energie. Maar de ziekte keerde verschillende malen terug.

Feico Houweling heeft geschiedenis gestudeerd en gewerkt als journalist, als schrijver en als verhalenverteller. Zijn baan als journalist heeft hij opgegeven en opgezegd in een poging om in plaats daarvan een gehoor te vinden als verhalenverteller, geschiedenisverhalen. Dit gehoor heeft hij gevonden bij veel gelegenheden en vooral bij de HOVO-cursussen over geschiedenis door heel het land. Ook vond hij dat gehoor via zijn website en zijn podcasts. Daarnaast publiceerde hij verschillende boeken in het Nederlands, romans, geschiedenisboeken, waaronder recent een boek over de betekenis van Erasmus voor de Nederlandse en Rotterdamse geschiedenis.

Ook vertaalde hij het werk van Rosenstock-Huessy over de revoluties, "Out of Revolution; Autobiography of Western Man", wat een omvangrijke taak was. Het is op de Nederlandse markt nu het standaardwerk van Rosenstock-Huessy.

Hij was ook actief in het bestuur van de Duitse Gesellschaft en de Amerikaanse Fund en gedurende drie jaar was hij de voorzitter van Respondeo, de Nederlandse Rosenstock-Huessy vereniging.

Met zijn vrouw Joke heeft hij vier jaar lang met hun kinderen in het Rosenstock-Huessy Huis in Haarlem gewoond. Dit huis functioneerde

als een belangrijk centrum van sociale activiteiten en een opvangcentrum voor voormalige psychiatrische patiënten. Hij legde

altijd grote nadruk op het belang van sociale dienstverlening als middel tot herstel van de menselijke ziel. Hij had grote bewondering voor het gebeuren rond de Duitse werkkampen waarin Rosenstock-Huessy betrokken was, de Kreisauer Kreis en Camp William James. Ook bij Amerikaanse leden van Rosenstock-Huessy kringen is zijn interview met Bob O'Brien over Camp William James goed bekend.

Feico had de gave van een ongelooflijk helder en direct taalgebruik zowel in zijn vertalingen als in zijn literaire werken. Hij kon erg hard werken en met overtuiging en toewijding. Hij kon ook heel zakelijk en precies zijn. Zijn passie trad niet direct aan de oppervlakte, maar je kon merken dat er achter de woorden meer verborgen ging.

Als Gods schepping en gedicht is, zoals Rosenstock-Huessy zegt, dan heeft Feico Houweling zeker enkele verzen daaraan toegevoegd – voor tijd en eeuwigheid.

OTTO KROESEN (VOORZITTER RESPONDEO)

Vereniging Respondeo

Ter studie en verspreiding van de inzichten van Eugen Rosenstock-Huussy. Deze betreffen de ontwikkeling van mens, cultuur en samenleving in hun onderlinge samenhang met het oog op de toekomst. De focus is gericht op vrede en rechtvaardigheid voor elke bewoner van onze planeet. Levensoriëntatie, praktische samenwerking en respect voor elkaar staan voorop.

Contributies en donaties: Triodosbank, Ibanrekening:

NL 57 Trio019.84.20.757 ten name van Vereniging Respondeo.

Vermeld s.v.p. lidmaatschap (€ 25 – € 35 per jaar), donatie of gift.

Het bestuur wordt gevormd door:

Otto Kroesen voorzitter,

Egbert Schroten secretaris,

Jürgen Müller penningmeester,

Greet Oosterbroek-Baars,

Henk van Olst.

Secretariaat: Egbert Schroten, Ondermaat 38, 7772 JD Hardenberg

tel. 0523 677150, e-mail: schroten.hardenberg@tele2.nl

Uitleen boeken: Josje Sinke, Akkerweg 90, 3972 AD Driebergen-

Rijsenburg (boekenlijst op aanvraag) tel.0343-415950, e-mail:

markjosje@zonnet.nl

Boeken van en over Rosenstock-Huussy (ERH): Van bijna alle boeken van ERH zijn nog exemplaren te koop via Respondeo.

Voor nadere inlichtingen kan contact worden opgenomen met:

Marlouk Alders, tel. 023 5363145. Email: lmcalders@ziggo.nl

Over Interim

Interim verschijnt 2 x per jaar.

Abonnement en nummers zijn gratis, voor zover via de e-mail verzonden. Via de gewone post is het € 5,- per nummer, € 10,- per abonnement.

Als u lid bent van Respondeo is het abonnement op de Interim inbegrepen.

Redactie Interim: Jan Kroesen en Wilmy Verhage

Vormgeving: Jan Kroesen/Peter Bakker

Redactieadres: S.L. Mansholtplein 3, 8802 RN, Franeker.

Tel. 0517-395795 - E-Mail Jan: kroesen@me.com

E-Mail Wilmy: WVerhage@xs4all.nl

Reacties, ingezonden stukken en dergelijke per post of e-mail naar bovenstaande adressen.